

FOLKLORUN EVRENSELLERİ SORUNSALI ÜZERİNE BİR DENEME: TANIM

Un essai sur la problématique des universaux du folklore: définition

Kubilay AKTULUM*

ÖZ

Folklorik olarak sınıflandırılan ürünlerin betimlenmesi, çözümlenmesi ve anlamlandırılması konusunda alanın önde gelen çok sayıda kuramcısı tarafından değişik yöntemler önerilmiştir. Söz konusu ürünleri üretildikleri bağlamda ele almak bu alanda benimsenen bir bakış açıdır. Alanla ilgili yapılan çalışmalarda, yazılan yazılarda yerele, ulusala bağlılık neredeyse ortak bir tutumdur. Evrenselliğin ise, kimilerince gerekliliğinden söz edilse de, folklorik ürünlerin değerlendirilmeleri aşamasında pek fazla önemsenmediği hemen göze çarpmaktadır. Oysa bilindiği gibi, özellikle yazınsalın alanında bir yapının yazınsallığını, türsel olarak ait olduğu kategoriyi, değişmezlerini belirlemek için ortak dilin ne olduğu da ortaya çıkarılmaya çalışılır. Söz konusu dil aynı türden yapıtların evrensel düzlemde değişmez ya da en benzeşen ortak yanlarına karşılık gelir. Benzer bir arayışta olan yapısalci bir yaklaşım benimseyenlerin amaçları özetle şunlardır: yapıtları ölü birer dizge olmaktan kurtarmak, canlı, devingen birer nesne durumuna getirmek, bir çağdan ötekine varlıklarını sürdürmelerine olanak sağlamak. Basmakalıplaşmış ürünler olma tehlikesiyle yüz yüze olan folklorik ürünlerin de benzer bir bakış açısıyla ötekiler karşısında tanımlanmaları onların ölü birer dizge olmalarının önüne geçecektir. Bu amaçla bu çalışmada çözümsel bir yol izlemeden, kimi kuramsal tanımlamalar üzerinden giderek ve Nasreddin Hoca Hikâyelerini temel alarak, folklorik olanın evrensellerini belirlemenin önemi, bir halkın imge evrenine gönderen bir ürünün başka bir halkın benzer ürünüyle yan yana bulunduğu devingenliğini sürdüreceği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Evrenseller, folklor, yapısalcılık, metinlerarasılık, Nasreddin Hoca Hikâyeleri¹

RÉSUMÉ

Dans le but de la définition, de l'analyse et du sémantique des produits classés comme folkloriques, les éminents spécialistes du domaine n'ont pas manqué d'en proposer diverses méthodes d'approche (nous n'avons pas l'intention d'en proposer une nouvelle). L'approche contextuelle des oeuvres folkloriques dont l'on fait l'objet de recherche est celle qui est la plus connue et la plus adoptée. C'est une attitude commune que de rester fidèle à ce qui est national ou local dans les travaux effectués sur le domaine. Quoique l'on parle, par certains, de la nécessité de l'universalité (universel qualifie ou désigne une situation, 'universaux' renvoient aux constantes structurales ayant une valeur universelle d'une oeuvre ou d'un genre) il est pourtant négligé lors de l'évaluation des produits folkloriques. Or, comme on le sait, pour définir la littérarité d'une oeuvre littéraire, la catégorie à laquelle elle appartient, fixer ses constantes génériques, on s'attache à définir les caractéristiques de la langue commune. Il s'agit de là de déterminer au niveau universel des constantes ou, au moins des aspects communs des oeuvres du même type. L'objectif de ceux qui ont adopté une approche structuraliste se résume ainsi: sauver les oeuvres d'être considérées comme des systèmes désuets, les rendre des objets plus dynamiques, leur permettre ainsi de se perpétuer d'une époque à l'autre. La définition des objets folkloriques, dans une telle perspective, qui risquent d'être stéréotypés empêchera de les évaluer comme des systèmes morts face aux autres. Pour ce faire, sans suivre une démarche analytique, en partant de certaines définitions théoriques et en prenant pour référence les historiettes de Nasreddin Hoca, nous nous contentons de souligner l'importance de définir les universaux de ce qui est classé comme folklorique, de garder intact son dynamisme, si l'on met un produit folklorique qui représente l'imaginaire d'un peuple à côté d'un autre produit de la même catégorie ayant une fonction similaire.

Mots clés

Universaux, folklore, structuralisme, intertextualité, Nasreddin Hoca

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü, aktulumk@yahoo.com

Folklorik bir tür, Saussure'ün anlatımıyla bir dizge kendi etnik ortamında, kendi dilinde, kendi kültürel ve toplumsal bağlamında ortaya çıkar görüşü bilinen ve kabul edilen bir görüştür. Biçimci bir açıdan bakıldığında, bir dizgenin özelliklerinin iç yasalarla belirlendiği kimilerince kabul edilen bir diğer görüştür, bu yasalar *evrensel(ler)* (Fr. universaux)² adı verilen dilsel olgulara karşılık gelir. Evrensellik (Fr. universal-universalité; bütün insanlığı ilgilendirir) bir olgu ya da durumu niteler, evrenseller (universaux) ise bir yapıtın, türün evrensel nitelikli değişmezlerine ilişkin yapısal unsurlardır (bu çalışmada her iki kavramı iç içe, farklı anlamlarda ancak birbirleriyle ilintili olarak kullanıyoruz). Metafizikte evrenseller (tümmeller) evrensel nitelikli olan tipler, iyelikler ya da ilişkiler olarak tanımlanır. Aristoteles'in anladığı anlamda evrenseller (burada kavramın felsefedeki karşılıklarını bir yana bırakıyoruz) özgüllükleriyle farklı pek çok unsura ilişkin olarak kavranan şeyler olarak anlaşılır. Ortaçağda evrensel değeri olan soyut kavramlara bu ad verilir. Modern zamanlarda, yalın bir tanımlamayla, örneğin "*tüm beyaz şeyler ortak olarak özdeş bir özelliğe (ya da beyazın değişik nüanslarına karşılık gelen birbirlerinden küçük farklarla ayrılan özelliklere)*" sahiptirler. Beyaz olan her şeyin kendine özel bir beyazlığı vardır, ancak bu özel özelliklerin her biri de evrensel bir beyazlık özelliğine sahiptirler. Bu tanıma göre öyleyse her folklorik ürün ya da yapıt kendi içinde özgündür, öncelikle kendi bağlamında okunmalıdır. Ancak aynı zamanda belli bir tür içerisine

katıldığına göre evrensel değişmezlere sahiptir, sahip olmalıdır ve bu açıdan tanımlanmalıdır. Değişik dönemlerde ve ortamlarda evrensel olarak tanımlanan unsurların yinelenmesi beraberinde bir bağlam, dolayısıyla bir anlam değişikliğine neden olmaktadır (burada metinlerarasılığın işleyişine gönderme yapıyoruz; Isabelle Gruca ise "*metinlerarası evrensellerden*" söz eder)³. Bu nedenle Charles Grivel'in metnin evrenselleri arasında öncelikle "*alıntı*"yı başköşeye oturtması boşuna değildir.

Dış etkenlerin dizgenin özellikleri (ve evrenseller) üzerindeki etkileri kimi zaman folklor araştırmacılarınca (özellikle batılı araştırmacılarca) sorgulama nesnesi yapılmaktadır. Toplumsal, siyasal, ekonomik vb. koşulların folklorik unsurları nasıl belirledikleri üzerinde yeterince durulmuş, bağlamın bir folklorik ürünün anlaşılmasında vazgeçilmez olduğu görüşü bu alanın önde gelen araştırmacılarınca benimsenmiş, bağlam odaklı yöntemler önerilmiştir (*Performans Teori* en bilinenidir).⁴ Ancak akılda tutulması gereken bir başka şey daha vardır, o da folklorik nitelmesine uyan dizgeler ya da türler konusunda kimi değişmez ya da belirli yasalardan, evrensellerden söz edilebileceğidir; söz konusu yasalar ya da evrenseller önce belli bir dizgenin sınırları içerisinde işlerlik kazanır, ardından benzer türdeki diğer dizgelerde yinelenirler. Somut yapıtlar ya da belli metinler üzerinde çalışıldığında, her birinin bir dizgeye, dolayısıyla bir türe bağlı olduğunu, bu yapıtlarda dizgenin yapısal, işlevsel, anlambilimsel özelliklerinin kendini gösterdiğini, bir başka deyişle belli

bir dizgeyi belirleyen estetik ilkelerin yinelenildiğini unutmamak gerekir. Folklorik bir metin bir dizgenin bağlamında olduğu kadar, dizgenin ait olduğu diğer benzer dizgelerle karşılaştırılmasına bağlı olarak belirlenen evrenselleler ilişkileri içerisinde gerçek anlamda tanımlanabilecektir. Bu yapılırken özne(ler), kişiler, zamansal ve uzamsal kategoriler, nesneler dünyası gibi anlatısal unsurların aralarındaki bağıntılar, alışverişler üzerinde durulur. Benzer türde diğer anlatılar karşısında derin yapıdaki değişmezleri, özellikleri ve özgüllükleri bu yolla tanımlanır, böylelikle görünürdeki yapının gerisindeki anlam(lar) belirlenir. Dizgenin bileşenleri, evrenselleri bu türden bir işlemle ortaya konulurken, benzer türde konumlanan yapıtlar arasında bir sürerliliğin⁵ varlığı saptanır. Sonraki her metin öncekinden bir dönüştürüm (her dönüştürüm işlemi bir bağlam, buna bağlı olarak anlam değişikliğine neden olur), dolayısıyla bir yeniden yorumlama, bir gelişim vb. işlemlerle türer. Bir dönüştürüm işlemiyle önceki bir geleneğe yaslanma her folklorik yaratının genel olarak bilinen bir özelliğidir, çünkü bu işlemle folklorik ürünler arasında bir karşılıklı etkileşim ilişkisi devreye girer. Farklı kültürlerde böyle bir yeniden üretim işleminin sonuçları da farklı olabilmektedir. Kimi kültürlerde, örneğin önceki epik bir dizge canlılığını koruyup ortaya yeni çıkan diğer dizgeler gibi kullanılırken, kimilerinde yeni dizgelerin ortaya çıkmasına aracılık ettikten sonra gözden kayboldukları ya da yeni bir dizgede eridikleri olur; ancak gözden kaybolsalar da yeni bir dizgede açık ya da kapalı, bir dizi *izler*

(sözcüğün M. Riffaterre'deki anlamıyla)⁶ bırakabilirler.⁷ Ortaya çıkan hiçbir yeni dizge bu nedenle önceden var olan benzer bir dizgenin izlerini taşımadan edemez, yeniliklerin eskilerle bağlantılarını sürdürmelerine engel olmaz. Örneğin Vladimir Propp, *Chant épique héroïque russe* adlı çalışmasında⁸ kökensele olarak klasik epik türüne yaslanan Rus epik türünün kaynağının arkaik epik türüne uzandığını, arkaik türün de Sibirya halklarının epik yapılarıyla eşbiçimli (bu kavram üzerinde duracağız) olduklarını örneklerle kanıtlamaya uğraşır. Orta Asya Türk halklarının epik türü, daha çok da Kırgızların Manas Destanı konusunda ise Victor Žirmunskij benzer bir bakış açısıyla (metinlerarası bir bakış) kaynakların Sibirya'da yaşayan Türk halklarının temsil ettikleri arkaik masal adı verilen türde aranması gerektiğinden söz eder. Boris Putilov, epik yapıtların öyleyse yalnızca kendi içlerinde benzerleriyle değil, başka ulusların benzer ya da aynı türden destanları ile ilişkileri içerisinde incelenerek konu düzeyinde kalmadan, her türden ilişki biçimlerini belirlemek adına karşılaştırmalı bir açıdan yapılmalıdır görüşünü savunur.⁹

Böyle bir bakış açısının aslında daha çok yerele ilişkin olan, kendi bağlamlarında tanımlanan folklorik ürünlerin kimi temel yapısal değişmezlerini (yapısal değişmezleri onların türünü belirleyerek sınıflandırılmalarını kolaylaştırır), yasalarını, dolayısıyla da evrensellerini belirlemeye yönelik olduğu da anlaşılmaktadır.

Buna karşın kendi ülkemizde folklorik olana ilişkin yapılan çalışmalarda evrenselleler sorunsalına pek fazla

değnilmediği, evrensellik sorunsalının ise geçiştirilerek, sanki bir fazlalık gibi sunulduğu, en kestirmeden folklorik bir unsurun kendi bağlamında, yerelliği içerisinde okunması gerektiği anlayışına geçildiği hemen göze çarpmaktadır. Oysa halk bilimi bağlamında önerilen çeşitli tanımlarda disiplinlerarasılık, kültürlerarasılık, evrensellik özelliklerine kimi zaman vurgu yapılmaktadır: “*Halkbilimi, bu tarz bir “disiplinler” (interdisciplinary) ve “kültürler arası” (intercultural) çalışma sistematiği içinde yerellikten, ulusallığa ve ulusallıktan da evrenselliğe geçerek insanlığın ortak kültürüne ve uygarlığa katkıda bulunmaktadır.*” (Çobanoğlu 2008:22). Evrenselliğin nerede aranması gerektiği bir diğer sorundur. Folklorik bir unsur “*yapı bakımından “etnik” özellikler mi, yoksa “evrensel” özellikler mi” taşımaktadır; hangisi (etnik mi yoksa evrensel mi) “ön plandadır”?* Üstelik “*edebiyat, tarih, sosyoloji, antropoloji, psikoloji, dilbilimi, coğrafya ve arkeoloji gibi bilim dallarından*” (Çobanoğlu 2008:25) yararlanabildiklerine göre karşılaştırmalı yaklaşımlarla halk kültürünün yerelin ötesinde evrensel denliklerinin belirlenmesi çabalarından söz edilmektedir. Dolayısıyla da her türün “*ayrı edici özellikleri*” (bunlar evrensellere ilişkindir) doğrudan evrensellik sorunsalına bağlandığından her folklorik unsurun sınıflandırma, tanımlanma, karşılaştırılabilir olması ortak bir dile katılması ve böyle bir bakış açısından okunmasıyla olasıdır: “*Dundes, Georges’la birlikte, şu yargıları öne sürer: “Halkbiliminde yapısal incelemenin amacı derhal folklor türlerini tanımlamak olmalıdır. Bu türler*

dâhili morfolojik özelliklerin terimleriyle tanımlandığı zaman, belirli kültürlerde folkloristik biçimlerin ilginç sorunlarına daha iyi yönelmek mümkün olacaktır.” “Böylece Georges ve Dundes, hem folklor türlerinin evrenselliği hem de onların yapısal-biçimsel özelliklerinin evrenselliğini savunurlar. Mit, efsane, masal, bilmeceler, atasözleri ve türküler/ şarkılar tematik ve üslupla ilgili düzeylerde gerçekleşen değişim ve çeşitliliğe bağlı kalır; bunların yapısal özelliklerinin evrensel olduğu düşünülmektedir. Georges ve Dundes, belirli bir kültürde bu türlere atfedilen niteliklerin, tür ayrışmalarının evrensel ilkelerine dayanan bir yüzey yapısı oluşturduklarını düşünmektedir. Folklor biçimlerindeki tarihsel ve kültürel değişiklikler bireyin düşünce, hayal ve ifade biçimine kalıcı olarak yerleşmiş temel yapılarıdaki değişimlerdir. Bir metaforla açıklayacak olursak, folklor türleri sağlam kaplar gibidir: Kendi yapıları vardır ve her toplum onları kendi kültürel, tarihsel ve sembolik varlığına göre doldurur” (Dan Ben-Amos 2011). Günümüz kuramcılarının kullandıkları dille yinelersek, folklorik ürünlerin yapısal anlamda değişmezleri belirlendikten sonra (altı çizili tümcelerle bu gereklilik alanın önde gelen kuramcılarınca da vurgulanmaktadır), Roland Barthes ve Julia Kristeva’nın deyişiyle, “sonsuz” bir metinlerarasılık¹⁰ sürecine girildiği, ürünlerin evrenselliklerini böyle bir uygulamayla pekiştirecekleri bu alıntıda açıkça vurgulanmaktadır.

Özellikle yazıya geçirilmiş folklorik ürünlerin değişmezlerinin belirlenip bir dönüştürme sürecine sokularak evrenselleşecekleri pek çok kuramcı

tarafından bir varsayım olarak benimsemeye de yine bizde *halkbilim* adlandırılmasının kavramsal bir karmaşa, dolayısıyla da bir çelişki yarattığını anımsatmalıyız. Bilinen bir ayrımı yinelersek; gerçekten de folklor bağlamında *halk* belli bir halka, bir başka deyişle yerele gönderme yapmaktadır;¹¹ *bilime* gelince, öncelikle “*folk*” sözcüğüne eklenen “*lore*” sözcüğünün İngilizcede bilim değil *bilgi* anlamına geldiğini önemle anımsatmalıyız;¹² söz konusu çelişki halk bilgisi dendiği andan başlayarak ortadan kalkmaktadır, çünkü halk ve bilgi belli bir halka ve bilgiye (yerel olana) gönderme yapar. Bilim ise bir dizi koşulun sağlanmasını gerektirir. Bilim en yalın biçimiyle “*evrenin ya da olayların bir bölümünü konu olarak seçen, deneysel yöntemlere ve gerçekliğe dayanarak yasalar çıkarmaya çalışan düzenli bilgi*” (TDK) olarak tanımlanır; “*bilim genelleyicidir, tek tek olgularla değil olgu türleriyle uğraşır. Bilim nesnelidir (Objektif). Bilimsel bilgi, bireyin kişisel görüşünden bağımsızdır*”. Amacı evreni açıklamak ve anlamaktır. Bunu da evrensel geçerliliği olan bir yöntem üzerinden gerçekleştirir. Kısacası bilimsel uğraşta yerellikten çok evrensele gönderme yapılmaktadır, yerel olan evrensel ölçütlerle sorgulanır, sorgulamalarından yerel değil evrensel sonuçlar çıkarır. Bir başka deyişle, her bilimsel sorgulama yerelden öte ağırlıklı olarak evrensele dönüktür; bu nedenle bilimsel bir sorgulamada yerelin evrensele katkısı daha fazla önemsenir. Postmodern olarak adlandırılan günümüz koşullarında böyle bir bakış açısı iyiden iyiye benimsenmiştir. Bize özgü bir destan, yalnızca bizim imge evreni-

mize ilişkin bir bildirisinin olmasından öte genel olarak destan türü içerisinde bir gösterge olarak özgüllüğünün ne olduğunun anlaşılmasıyla evrensel bir değere bürünecektir. Tersine en azından bize özgü olan bir folklorik unsurun biliminden söz etmek onun sanki kendi içine kapatılması, yalnızca bizi ilgilendirdiği türünden tuhaf bir anlama gelecektir. Bu tuhaflık (çelişki) bir başka düzlemde daha sürmektedir: yöntem konusunda.

Gerçekten de folklorik ürünler konusunda yapılan çalışmalarda, onların yalnızca kendi bağlamlarında okunarak bize özgü olanı belirlemeye dönük varsayımlar ortaya atılmakta, araştırma yöntemi olarak örneğin bir yapısalcı ya da diyelim ki ruhçözümsel bakışın (ve başka yöntemlerin) verilerinin kullanılacağından söz edilmektedir. Bizim açımızdan, bizim ortam ve bağlamımızda bir çelişki de burada göze çarpmaktadır, çünkü yapısalcı ya da ruhçözümsel bir bakış, ilkelerini bizim belirlediğimiz yöntemler değildir. Bir başka deyişle, tüm diğer düşünce dizgeleri gibi, yapısalcılığın arka planında batı düşüncesini belirleyen bir dizi unsur bulunmaktadır. Pierre V. Zima'nın uzun uzadıya belirlediği gibi (Zima 2004), örneğin Hegel'ci ve Kant'çı mantığın verileri, Yenidoduşun birey odaklı dünya görüşünün yerini üretim odaklı bir dünya görüşünün alması, böylelikle bireyin ölümüne gönderilmesi,¹³ şeyleştirilmesi yapısalcılığın düşünsel anlamda hazırlayıcıları olmuştur. “*Yapı*” kavramının gerisinde bu türden bir ideolojik bakış gizlidir.¹⁴ Yaklaşımı bize ait olsun ya da olmasın, yapısalcı yöntem, birer dil işi olduklarına göre, her koşulda ya-

zınsal ürünlere (roman, hikâye, öykü, şiir, tiyatro vd.) aktarılarak onlardan bir dizi anlam çıkarmaya olanak sağlar; ancak folklorik kategorisine sokulan bir yapıt (destan, masal) yereli ilgilendirdiğine göre, arkasında başka bir düşünce biçimi bulunan bir yöntemi burada kullanmak yerine kendi geliştirdiğimiz, kavramlarını belirlediğimiz, tanımladığımız yöntem ya da yöntemlere göre onu anlamlandırma ya çalışmamız gerekmez mi türünden bir soruyu aklımıza getirmektedir. Yöntemin de ideolojileştirilmesi mi gerekir? Çelişki de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Folklorik bir ürün farklılığını önce gösteren düzleminde belli eder; yerele gönderen görünürdeki anlamsal farkı ya da gösterilenini de gösterenine göre. Gösteren ve gösterilen arasındaki ilişkinin saymacılığı folklorik ürünler de içerisinde olmak üzere metinsel düzlemde çokanlamlılığın olanak sağlar. Pierre V. Zima'nın belirttiği gibi, (Zima 2003:12) bu birlikteliğin saymacı özelliği gösteren ve gösterilenin özerkliğini garanti altına alır: gösteren böylelikle tek bir kavrama indirgenmez, gösterilen ise tek bir gösterene bağlanıp tek bir anlam bildirmez. Tek bir sözcük bile bağlama göre değişik anlamlar alarak bir çokanlamlılık değerine sahip olabileceğine göre,¹⁵ tek bir kavram da, birbirlerine eşdeğerde kabul edilebilecek çok sayıda gösterende kullanıma sokulabilir. Bir başka deyişle aynı içerik değişik anlatım biçimleriyle sunulabilir. Bir kültürde diyelim ki ölüm karşısında insanın koşulu değişik biçimlerde temsil edilebilir, ancak derin yapıda ölüm karşısında insanın koşulu değişmeyen bir evrensel olarak durur.

Öyleyse farklı kültürlerde bu açıdan denklikler bulmanın, karşılaştırmalar yapmanın önu açıdır. Evrensellerin hemen akla gelen temel işlevlerinden birisi (ve en önemlisi) budur.

Folklorik ürünler zaman içerisinde, *yineleme* etkenine bağlı olarak basmakalıplaşma, donuklaşma tehlikesiyle yüz yüze kalırlar. Varlıklarını ise, her yapıtın bir dizgeye, dolayısıyla bir türe bağlı olduğu¹⁶ bir varsayım olarak benimsemiştiği andan başlayarak, bir *tip* ya da *değişmez* durumuna gelen unsurların derin yapıda belirlenmesiyle sürdürebileceklerdir. Öyleyse yapısalcılığın (ve diğer yöntemlerin) gerisindeki ideolojik bakış açısından uzakta, bilimsel bir bakış açısı benimseyerek, tümüyle yerel bir nesne değil evrensel özellikleri de olan, olabilecek bir nesne olarak bakılıp sorgulandığında sorgu nesnesinin basmakalıplaşarak gözden düşmesi önlenilebilecektir. Postmodern olarak adlandırılan kuramcılar böyle bir bakış açısıyla eskinin gereçlerini yeni bağlamlarda kullanarak (metinlerarası bakışın önemine dikkat çekmeliyiz) onların canlılıklarını sürdürmeleri gerektiğini vurgularlar. Ancak önce evrensel bir bakış açısıyla, belli bir yöntem üzerinden giderek folklorik ürünlerin yineleme nesnesi durumuna gelen, gelme potansiyeline sahip değişmezlerinin belirlenmesi gerekir.

Özetlemek gerekirse, kanımızca evrensellik sorunsalı öncelikle yöntem sorunsalı (her yöntem bir bakış açısı sunar) ile ilintilidir. Ele alınacak folklorik bir unsurun hangi bakış açısından okunabileceğine - kuşkusuz bilimselliğin doğasına aykırı olan tüm önyargıları bir kenara bırakarak

- karar verdikten sonra evrensellik¹⁷ sorgulamasına geçilmesi bilimsel bir zorunluluktur. Şu ya da bu yazınsal türün, kültürel unsurun yerelliğinin ötesinde ait olduğu türe evrensel ne türden bir katkı sağladığını sorgulamak zaten vazgeçilmez bir gerekliliktir. Yerel olan, yalnızca yereli temsil eden kitlenin imgelemine ilişkin bilgilerle sınırlıdır, bununla birlikte evrenselin alanına taşıdığı özgün bilgi ile ancak kalıcı bir değere sahip olabilecektir. Söz konusu değer herhangi bir toplumun imgelem ürünü yapıtlarının ağırlıklı olarak yazıya dökülmesi (kuşkusuz yazı kültürel olana özgü tek aracı unsur değildir; örneğin bir resim, bir giysi de aracılık rolü üslenebilir), kültürel unsurların metinleştirilmesiyle yaratılabilecektir.¹⁸ Dili bir araç olarak kullanan her toplum alıcısına bir dizi yapılar sunar. Bu yapıların okunabilmeleri için, her uğraş alanında olduğu gibi, kimi yöntemlerden yararlanmak, uğraş alanının doğasına uygun olarak kavramlar üretmek ya da üretilmiş olanlardan yararlanmak gerekir.

Yöntem açısından bakıldığında, dilin aracılığıyla¹⁹ yazıya dökülen her kültürel unsur en az iki türden yoruma açık duruma gelmektedir: bir yandan durağan bir yapı, ya da gösteren düzleminde kapalı bir yapıt olarak algılanan, halkbilimin sorgulama nesnelere arasında anılan örneğin bir halk masalının, bir destanın ya da bir mitosun, söz konusu uğraş alanının öngörüsüne göre ortaya çıktıkları dönemin koşullarında okunup değerlendirilmeleri gerekir (artsüremsel bir bakış açısını benimseyen tüm yöntemler bu çerçevede yer alırlar).

Oysa söz konusu edilen şu ya da bu yapıtın sözceleme öznesinin tam olarak kim olduğunu belirlemenin kimi zaman olası olmadığı (örneğin Nasreddin Hoca Hikâyeleri'nde sözceleme öznesi kimdir?), her sözcenin belli bir zamanda, belli bir uzamda birisi için üretildiği savı dikkate alındığında, bu seçeneklerden daha çok sonuncusuna (birisi için) ancak bir yanıt verilebildiği,²⁰ diğer seçeneklere yeterince yanıt verilemediği göz önünde bulundurulduğunda kimi folklorik biçimleri (burada Nasreddin Hoca Hikâyeleri) yalnızca kendi koşullarında okumanın eksik olacağı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.²¹ Bir mitosun, destanın, ya da halk masalının *zaman-dışılık* (aynı biçimde *uzam-dışılık*) özelliğiyle belirlendiği görüşünü dile getiren ünlü antropolog Claude Lévi-Strauss'un (2003) tanımlamaları görüşümüzü destekler niteliktedir. İkinci olası yaklaşım ise halkbilimin uğraş alanına giren yapıtları yapıtsalci bakışa uygun olarak, aynı zamanda birer dil işi olarak sorgulamaktır. Bilinen metin odaklı bakış burada devreye girer.

Söz konusu iki bakış açısından birincisi olan, bir destanı, bir mitosu kendi bağlamında kendi koşullarımıza ve bakış açımıza göre okuma önerisi söz konusu ürünleri yerelin alanına kapatmaya, evrenseli ise ister istemez dışarıda bırakmaya, göz ardı etmeye, ya da en azından üstünkörü geçiştirmeye zorlar.

Gerçekten de örneğin bir Nasreddin Hoca hikâyesinin sözceleme öznesinin kim olduğu sorusu yanıtızsızdır. Nasreddin Hoca Hikâyeleri denilmesine karşın onların gerisinde Nasreddin Hoca'nın odak kişi yapılarak başından

geçenlerin daha çok bir *dışodaklayım* kullanımına göre bir başka anlatıcı (el-anlatıcı) tarafından aktarılması²² onların egemen bir biçimsel özelliği olarak karşımızda durmaktadır.²³ Her iletinin bir alıcısı bulunduğuna göre, söz konusu hikâyelerin alıcısının yalnızca Türkler, Tunuslular, Azeriler, Bulgarlar vd. olduğunu söylemek onların sıklıkla dile getirilen evrenselliğine aykırı bir tutum sergilemek anlamına gelecektir.²⁴ Öyleyse folklorik niteliğine uygun yapıtları yalnızca şu ya da bu ülkenin koşullarına göre okumak, iletinin yalnızca onları ilgilendirdiğini düşünmek aynı zamanda birer dil işi olan, evrensellerini en etkili olarak bu yolla belli eden yapıtlara her bakımdan zarar vermekten öteye geçmeyecektir.

Yapısalcı bakış açısına ilişkin kimi anımsatmalar yapmanın bu noktada yararlı olacağını düşünüyoruz.

Çağdaş dilbilim kuramlarına uygun olarak, her folklorik unsur bir göstergeler dizgesi olarak alınır (zaten öyledir), bir göstergenin yalnızca bir gösterilen (içerik, anlam) yanı değil bir gösteren (biçim) yanının da bulunduğunu gözden uzak bulundurmak gerekir; Saussure'ün gösteren/gösterilen ilişkisi konusundaki bir benzetmeyle, kâğıdın bir yüzünü kestiğinizde öteki yüzünü de kesmiş olursunuz. Bir başka deyişle her folklorik unsur yalnızca gösterilen değil (bağlamsal okumalar göstergenin bu yüzü üzerinde yoğunlaşırlar), bir gösteren düzleminde de tanımlanmalıdır. Gösteren düzlemi dilsel yapılanmaya, biçime ilişkindir (*Performans Teori* olarak adlandırılan yaklaşımdaki sözeldoku bu düzleme ilişkindir). Bir başka de-

yişle, anlam her işitim imgesinin belli bir sözdizime göre, bir koda uygun olarak yapılandırılmasıyla üretilir. Bu yapılandırma işlemi folklorik tanımına uyan yapıtların derin yapıda değişmez biçimsel özelliklerini belirlemeye olanak sağlar. Dolayısıyla ilk anda ele alınan yapıtın yerele özgü yapıları belirlense de, söz konusu yapılar bir karşılaştırma sürecinde yerelin ötesinde evrensellik düzlemine çekilirler. Çünkü yine Nasreddin Hoca Hikâyeleri üzerinden gidersek, derin yapıda beliren değişmezler diğer ülkelerin kültürlerinde karşımıza çıkan benzer öykülerle koşutluklar kurmaya olanak sağlar, böylelikle "*Nasreddin Hoca tarzında hikâye*" türünü belirleyen temel ipuçlarını verirler. Çünkü benzer öyküler Kristeva'nın deyişiyse, gösterenlerin metinsel bir uzamda her defasında yeniden dağıtılmasıyla üretilmişlerdir. Nasreddin Hoca hikâyeleri de böyle bir işlemde geçirilmiştir, değişik ülkelerde karşımıza çıkan, Öcal Oğuz'un (2000) adlandırmasıyla "*benzer metinler*"in çokluğu bu düşünceyi yeterince desteklemektedir. Nasreddin Hoca Hikâyeleri'nin bir *ana-metin* durumuna gelmesi söz konusu işlemle (gösterenlerin yeniden dağıtılması) olası olmuştur.

Yapısalcı bakış açısını benimseyen Saussure yanında, ondan esinlenen Rus Biçimcileri, özellikle Roman Jakobson böyle bir tutumla anlamı aynı zamanda gösteren düzleminden yola çıkarak sorgulayarak (ancak gösteren/gösterilen ilişkisini bir kenara bırakmadan) bir yapıtın yazınsallığını²⁵ belirlemeye uğraşmışlardır. Bir yapıtın "*folklorik*" özelliğine yine

böyle bir yaklaşımla kimi açılımlar getirilebilecektir, Jacobson, değineceğimiz gibi, böyle bir arayışa çıkar. Halkbilimin bilimsellik ve kavramsal alan arayışı bu alanda konumlanan yapıtların açıklanması konusunda söz konusu yaklaşımın verilerinden yararlanmaya zorlamaktadır. Karşı bir tutum “halk” ve “bilim/bilgi” terimleri arasında bir uyumsuzlığa neden olacaktır. Değindiğimiz gibi, bilimselliğin doğasında yerellikten çok evrensellik arayışı bulunduğuna göre, evrenselliğin “logia” ölçütüne uygunluğu bakış açısının da geniş tutulmasına, her *folklorbirimin* (Fr. folklorème) ya da Lungu-Badea’nın (2009) deyişiyle, her *kültürbirimin* (Fr. culturème: anlamın en küçük kültürel birimi; makro düzeyde her yapıt bir folklorik ya da kültürelbirim olarak okunabilir; her kültürbirim bir kültüre ilişkin olan en küçük birimdir) kendine özgü yapısı dışında evrenselliğini belirleyen yapıları olduğu türünden bir önkoşulu göz önünde tutmaya bağlıdır. Öyle ya dilbilimsel bir bakış açısıyla, bir yapıt yalnızca söz düzleminde tanımlanmaz, dil düzleminde de tanımlanmalıdır. Söz birisi tarafından dilin belli bir zamanda, belli bir uzamda bireysel bir kullanımını belirtir, öyleyse söz düzlemine ilişkin olan *halk bilgisidir*; *dil* ise sözün belli bir kullanıcı kitlesince ortak kullanımınıdır, yapısal dilbilim tek tek sözlerden yola çıkarak dilin hem ortak (bu durumda göndergesi söz konusu dili konuşan bir toplumdur) hem de evrensel işleyişini tanımlamaya uğraşır, *halkbilim* bu düzlemde konumlanır (çünkü yönteme ilişkindir). Söz düzleminde tanımlanan halk bilgisi

yapıtların daha çok ulusa yönelik belirlenmiş *anlam* (Fr. sens) yanını sorgular (anlam durağandır), oysa folklorik değeri olan her unsur bir halkbilim bağlamında, evrensel geçerliliği kanıtlanmış bir yönteme bağlı olarak, başkalarının gerçekleştirilecek başka okumalarla elde edilecek bir *anlamlamaya* (Fr. signifiante) da katkı sağlamalıdır, anlamlama (devingendir) alıcıda, ötekinde (bir tür içerisinde sınıflandırılan bir ana-metinden yola çıkarak eş metin ya da benzer metinler yaratan her toplum, topluluk bir alıcı ya da ötekidir) oluşan anlamdır, evrenselliğin önu böylelikle aralanır. Bu sürece de ancak kültürel unsurların, sözlü-olanın alanından çıkarılıp yazıya dökülerek metinselleştirildikleri²⁶ andan başlayarak girilebilir. Buna göre, kültürel *bellek*, belli bir kültürün düşünce evreni ya da imgelemi dilin aracılığıyla yazıya aktarılır aktarılmaz bir yapı kazanır ve diğer ülkelerin belleğinden çıkan ürünlerle karşılaştırılma olanağına sahip olur. Yerelin evrensel katkısı bu andan başlayarak sorgulama nesnesi yapılır. Geriye halkbilimin bilimselliğine uygun yeni kavramsal öneriler getirmek, var olanlar üzerinde her bilimsel sorgulamada doğal olarak yapıldığı gibi, revizyona gitmek, böylelikle kendi kültürümüze ilişkin yapıtların evrensel düzlemde karşılaştırılabilirliklerini daha da kolaylaştırmak kalır.

Evrensellik yer, zaman, kişi bakımından ortak bir alana ilişkin olabilecek bir özelliği belirtir. Evrensel geçerliliği olan bir değere ilişkindir. Onu ortak bir “dil” olarak da adlandırabiliriz.

Richard Williams'ın illüstrasyonu,
Idries Shah, Nasreddin Hoca, 1985: 83

Christoph Eberhard'ın 1996 yılında Paris/Fransa'daki Sorbonne I Üniversitesi'nde sunduğu "De l'Universalisme à l'universalité des Droits de l'Homme par le Dialogue Interculturel. Un Défi de sortie de Modernité" (Kültürlerarası Diyalogla İnsan Haklarının Evrenselciliğinden Evrenselliğine: Moderniteye bir Meydan Okuma) başlıklı uzmanlık çalışmasında evrensellik simgesi olarak Idries Shah'ın yazdığı Nasreddin Hoca hikâyeleri için Richard Williams'ca çizilen bir illüstrasyona yer vermesi evrensellik sorunsalını bir çırpıda özetlemesi bakımından oldukça anlamlıdır. Estetik bir işlevin ötesinde, illüstrasyon evrensel bir sunum işleviyle karşımızda durur: insanın gerçekliğine ilişkin görsel bir bilgi sunar. İnsan hakları şu ya da bu topluma özgü değil, evrensel bir değerdir. Nasreddin Hoca figürü görsel olarak bu evrensel değeri simgeler.

Söz ise yerelliğe gönderir, bir ulusun kendine özgü dilini belirtir, bir ulusu temsil eden her folklorik unsur önce bu düzlemde tanımlanır. Söz kul-

lanımda olan ortak dilin bireysel yüzüdür. Dil/söz arasında değerlendirmeye alınması gereken bir de ayırma çizgisi (/) bulunmaktadır; dil sözden bu çizgiyle ayrılır, ancak aynı zamanda söz konusu çizgi dil ve sözü birbirine bağlar. Sözü seçenler dilin aracılığına başvurur; sözü kendi hesabına yeniden kullanıma sokarlar. Yapısal dilbilimciler ayrı sözlerden yola çıkarak ortak dili (dünyada var olan diller arasındaki benzerlikleri) tanımlamaya uğraşırlar. Çabaları yerel dilin ötesinde ele aldıkları dilin/dillerin evrensel özelliklerini (evrensellerini) belirlemektir. Örneğin Bernard Comrie *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*'nde (2005), André Martinet "Réflexions sur les universaux du langage" da (1967) böyle bir arayış peşindedirler.

Öyleyse özetlediğimiz bu yalın şema halkbilim incelemelerinde de karşılık bulur. Söz konusu yaklaşım bir folklorbirim değeri taşıyan her unsurun söz düzlemiyle yetinmeyecek dil düzleminde de sorgulanmasına olanak sağlar. Folklorbirimsel bir unsurun halkbilim alanına katkısı aynı zamanda bu türden stratejilerle sorgulanabilir. Böyle bir bakış açısını görmezlikten gelmek bizi temsil eden folklorik unsurların söz düzlemine hapsedilmesi, yerellekle sınırlı tutulması anlamına gelecektir. Böylelikle Nasreddin Hoca Hikâyeleri'nin söz düzleminde kalınarak yalnızca bizi ilgilendiren yanlarıyla yetinilecektir. Oysa hikâyelerin genel olarak kimi özellikleri yeniden gözden geçirildiklerinde evrensellik (dil) özelliklerine yeterince sahip oldukları kolaylıkla görülecektir.²⁷

Greimas'ın öngörüsüne uygun

olarak, 1960'lı yıllardan başlayarak “*genelleştirilmiş bir göstergebilim(in), anlam üretiminin tüm biçimlerden ve belirtilerinden sorumludur*” (1968:49) tanımı folklorik unsurları da kapsamaktadır. Joseph Courtès'nin (1986) bu öngörüden yola çıkan halk masalı çözümlenmeleri görüşümüzü destekler niteliktedir. Aralarında yapısal ve içeriksel denklilikler bulunan farklı türden sanatsal biçimler olduğu kadar, aynı türden yazınsal biçimler arasında bir karşılaştırma yapmaya olanak sağlayan biçimci bakış *evrenselleştireci* bir bakış açısı değerine sahiptir. Farklı gösterge dizgelerinin düzenlenme biçimleri arasındaki benzerlikleri sorgulamak işlemi *eşbiçimlilik* (Fr. isomorphisme) adı verilen kavramın işleyişine uyar. *Eş metin* (varyant) ve *benzer metin* (versiyon) ilişkisi bu düzlemde gündeme gelir: “(...) her “*eş metin*” aynı zamanda birbirinden ne kadar uzaklaşmış olursa olsun anlatı geleneği içinde bir “*benzer metin*”dir” (Oğuz, 2000:27). Burada söz konusu olan uzaklık hem zamansal hem de uzamsal bir uzaklıktır. Ancak aynı zamanda hem eş metin hem de benzer metin kullanımı her iki düzlemde de bir yakınlaşmayı yananamlar. Bu yakınlaşma kuşkusuz metne geçirilen folklorik unsurların aslında derin yapıda hem gösteren hem de gösterilen bakımından ortak bir işleyişi olduklarını belirtmektedir. Eşbiçimlilik “*tarihsellikleri ya da özgüllükleri sorununu bir kenara bırakarak, ayrıışık bilgi alanlarını ilişkilendirme olasılığı*” olarak adlandırılır (Dessons, 1995:158). Michel Serres'in *Esthétique sur Carpaccio*'da (Serres 1982) yaptığı gibi, böyle bir bakış açısı ele alınan yapıttaki değişmez-

lik ilkesine dayanır. İncelenen yapıtta çekirdek bir unsurun yinelenmesi ile “*tüm yapı bir eşbiçim*” durumuna gelir. “*Gösterilen biçimleri aşan değişmezlerin arayışı söz konusu biçimlerin her birini temel, sözlensel, kültürlerarası bir temsil edilenin eğretisel ve simgesel temsil edeni durumuna getirir*” (Dessons 1995:159). Böylelikle A. Dundes'in *eş metin* ve *benzer metin* konusundaki tanımı M. Serres'in eşbiçim tanımıyla koştur duruma gelir. Söz düzleminin ötesine geçerek dil düzlemine dalan böyle bir yaklaşımda öyleyse derin yapıdaki değişmezlerin (biçimlerin) değişmez özelliği yanında belirlenen biçimlerin (kültürbirim diyelim) bir kültürlerarasılık (dolaşısıyla metinlerarasılık; yöntemsel olarak evrenselliğin kapısını aralayan üçüncü yaklaşım budur) sürecini başlattıkları, temsil edilen şu ya da bu folklorik unsurun eğretisel ve simgesel değerlerini koruyarak yinlendikleri²⁸ vurgulanır. Böylelikle, Lévi-Strauss, Barthes, Lotman, Piatigorsky'nin tanımladıkları biçimiyle, bir kültürü temsil eden metinler toplamına katılan kültürel/folklorik bir metin artık tek başına ayrı bir söz olarak değil, bir *ana-metin* (ana-metnin doğasında bir evrenselleştirme eğilimi bulunmaktadır) olarak tanımlanır. Aynı ya da benzer yapılara sahip, benzer işlevleri yerine getiren her yapıt bir eşbiçimlilik özelliğiyle bir ana-metin durumuna gelir. Böyle bir bakış açısından gidildiğinde sürekli yinelenen Nasreddin Hoca Hikâyeleri'nin şu ya da bu kültüre özgü olmaktan çıkarak sürekli gönderme yapılan bir ana-metin, ya da odak metin özelliğine büründüğü, evrenselliğini ise bu biçimde yakaladı-

ğın söylenebilir. Birbirleriyle çakışan, iç içe girerek bir ağ oluşturan hikâyeler tekseslilik özelliğini yitirerek “*anlam yüklü bir düğüm*” (bir başka deyişle bir evrensellik figürü olarak görülebilecek bir *çokseslilik*) durumuna gelirler. “*Sürekli dönüp gelen kimlik*” (Serres 1982:131) olduğu için aynı ya da benzer olanın yinelenmesi yalnızca folklorik olanı değil, kültürel alanın tüm biçimlerini kapsar. “*Kültürel uzam (...) bir eşbiçimler uzamıdır*” (Serres 1982:102). Bir köken anlamın bulunduğu varsayımından yola çıkan eleştirel etkinlik önceden var olanın, mitlerin, metinlerin hangi ortak temel üzerine oturduklarını belirleyerek onları evrenselin alanına katabilecek, en azından karşılaştırılabilirlik düzeyine getirebilecektir.

Julia Kristeva ise *ana-metin* yerine, bir göstergebilimci tutumuna bağlı kalarak önerdiği *model* (modern anlamıyla sözcük bir *gönderge nesne, taklit edilecek bir ideal* olarak anlaşılır) kavramını yapısal bir eşbiçimlilik ilişkisiyle tanımlar: “*Göstergebilim dediğimizde, aklımıza modeller, bir başka deyişle yapıları bir başka dizgenin yapısıyla eşbiçimli ya da benzer biçimsel dizgeleri ortaya koymak geliyor*” (Kristeva 1978:29). Bu durumda “*modelleştirme aynı zamanda anlamlı dizgelerin somutunda, tarihselliklerini aşarak soyut bir değişmez olanı arayıştır*” (Dessons 1995:160). Özelden (söz) yola çıkarak genele (dil) varma çabası coğrafi ve tarihsel bakımdan farklı çeşitli kültürlerde yinelenen yapısal bir tip (Yunanca *tipos* sözcüğünün *model* anlamına geldiğini anımsatalım; genel olarak soyut bir model aynı türden, aynı gruptan olan karakteristik özel-

liklerin toplamıdır; günlük dilde ise *tür* ile eşanlamlı kullanılmaktadır) belirleme arayışını belli eder: “*Yazarların önerdikleri katmanlaşmış ve ayine ilişkin göstergeleri, bilmecelerin göstergelerini, şamanların söylemini, zamansal ve uzamsal temsilleri vb. kapsayan şema (coğrafi ve tarihsel bakımlardan) farklı kültürlerde ve farklı göstergebilimsel çevrelerde yinelenen tek bir yapısal tipi kurmaya olanak sağlar*” (Kristeva 1978:52). Böyle bir yaklaşımla yapısal bir antropolojinin bakış açısı izlenir, söz konusu yaklaşım “*toplumsal pratiklerin anlambilimsel çerçevesini*” (Dessons 1995:160) aşarak evrensele kayar. Böyle bir perspektif Roger Caillois’ın “*genelleştirilmiş poetika*” anlayışıyla benzeşir, bu da “*evreni bir yansımalar, yansılar ve kopyalar ağı*” olarak gören anlayıştan yola çıkar (Caillois 1978:14). Evrende her şey sürekli bir *yineleme* sürecindedir; “*yinelenen evren*” “*nesnelere insanlar arasında bir süreklilik düşüncesi olarak eşbiçim*” (Caillois, 13) kavramı üzerine dayanır. Göstergenin kutsalla ilintili yanını öne çıkararak, böylelikle yapısal ya da göstergebilimsel bakımdan sapsa da R. Caillois model kavramını bu yaklaşımlara uygun olarak kullanır: “*Sürekli bir model, bir uçta maddeyi zorlar; öteki uçta ise, bir masalı esinler.*” Temel model eşbiçimliliklidir, benzerlik ya da türdeşlik (homologie) kavramıyla doğrudan ilintilidir: “*Dünyada şu ya da bu biçimde, benzeriyle karşı karşıya gelmeyecek hiçbir şey yoktur*” (Caillois 1978:72). Benzer biçimde, postmodernistler daha da ileri giderek, özgünlüğün bir *kuruntu* olduğunu ileri sürerler; bu düşüncenin sezdirdiği gibi, sözün yeri-

ni *dil* almıştır. Yerel olan ancak evrensele katkı sağlar. Her özgün yapıt bir türün içerisinde konumlanır, ait olduğu türün belirlenmiş değişmezlerine, evrensellerine destek verir. Göstergebilimsel bir bakış eşbiçimli bir biçimleştirme işlemiyle folklorik bir ürünün “üretkenliğine” olanak sağlar: “Göstergebilimsel açıklama yinelenen ve dizgeleştirilen bir yazı olmalıdır. (...) Yazıların söyleşisinde göstergebilimsel yazı dönüştürülmüş yazıları yineleyen bir yazıdır.” (Kristeva 1978:59). Özetle göstergebilimciler, özellikle Kristeva söylemlerin biçimsel bir dağılımla gerçekleştiklerine söz getirirler. Bir başka deyişle her yeniden dağılımla yeni metinler ortaya çıkar. Öyleyse Nasreddin Hoca hikâyelerinin benzerleri derin yapıdaki yapısal değişmezlerin yinelenmesine bağlı olarak bir dağılım işlemiyle gerçekleştirilmiştir, böylelikle aralarında bir söyleşiye açık duruma gelmişlerdir. Evrenselliğin bilinen koşullarından birisi söyleşidir.

Roman Jacobson ise yine biçimci bir tutumla “toplumsal yaratım” (Jacobson 1973:59) adını verdiği folklorik ürünleri bir dilbilimci tutarlılığıyla tanımlamaya girişir. “Folklorun eşsüremsel bilimi” adını verdiği yaklaşımla, Dundes’in tutumuna koşut olarak, belli bir topluluğun güncel repertuarını oluşturan sanatsal biçimlerin evrensel dizgelerini belirlemenin önemini vurgular. Ona göre folklor önce bir *dil* gibi işler. Folklor da yapıtla/ürünle onun farklı kişilerce yorumlanan eş metinleri arasındaki ilişki dil/söz ilişkisine benzer (Nasreddin Hoca hikâyelerinde gösteren önce bize ilişkindir. Gösterilen, verilen mesaj ise ortaktır, bir başka deyişle evrensele

dönüktür. Söz dile göre çok daha fazla değişik biçimler üretmeye olanak sağlar). Dil gibi folklorik bir ürün de “kişi-ötesi”dir, kişinin dışında potansiyel bir varlık kazanır. Ancak folklorun bir de söz yanı bulunmaktadır: Her folklorik ürün bir ulusu temsil ettiği oranda sözdür; bir kişinin ürünü olarak tanımlanmadığı ölçüde ise dildir. Bir başka anlatımla, folklorik olan bir tür çerçevesinde tanımlandığında dili belirleyen bir söz durumuna geçer. Bir yapıt belli bir toplulukça kabul edildiği ve içselleştirildiği andan başlayarak folklorik bir değere bürünecektir. Topluluk için yalnızca işlevsel değeri olan biçimler varlığını sürdürebileceklerdir. Bireysel anlamda getirilen yenilikler yalnızca topluluğun beklentilerine yanıt verebildiği ölçüde özümlemlenir. Ancak folklorik olanın basmakalıplaşması, mekanikleşmesi sorununu Jacobson da örtük olarak yinelemekten geri durmaz, ona göre folklorik bir biçim işlevselliğini kaybettiğinde ortadan kalkacaktır. Ancak yazınsal bir bağlama aktarıldığında folklorik bir yapıtın doğuşu, kaynakları yerine artık alıntılanan folklorik malzemenin seçimi, dönüşümü önemsenmeye başlanır. Söz konusu dönüşüm özellikle folklorik ürünlerin yazınsalın alanına aktarılmalarıyla gerçekleşir. Folklor da yalnızca bir topluluk için işlevsel bir değeri olan biçimler varlıklarını sürdürürler. Bir biçim işlevsizleştiğinde ortadan kalkar, varlığını ancak yazınsal bir yapıtta sürdürebilir. Jacobson’un bu tutumu Kristeva’nın son aşamada değindiğimiz tutumuyla örtüşmektedir.

Kısacası modern folklor artık köken sorunlarıyla uğraşmaktan çok

alıntılama, alıntılanan malzemeyi dönüştürme işiyle uğraşmaktadır. Alıntılama edilgen bir edim değil, bir yenidenyaratma işidir. Böyle bir işleyiş Jacobson'a göre bir uygarlığı belirleyen bireysellikte uyumsuzluk yaratmaz, çünkü masallar, hikâyeler, toplumsal alışkanlıklar, batıl inançlar, mitler en etkili olarak bu biçimde yayılırlar. Yeni koşullar böyle bir bakış açısını desteklemektedir.

Kuşkusuz dilin işleyişini sorgulayan, onun evrensellerini belirlemeye uğraşan diğer dilbilimciler gibi Jacobson önce özel bir dil (söz) olarak bir folklorik unsurun kendi bağlamındaki²⁹ içsel işleyişini kavramaya çalışır, aynı zamanda yapısalcılarının *metinodaklı* yaklaşımlarına uygun olarak, folklorik olan konusunda evrensel ilişkin öneriler yapar. Dilin evrensellerini belirlemeye uğraşan André Martinet, "*evrensel dilbilgisi*" adını verdiği yaklaşımla tüm dillerdeki ortak özellikleri belirlemeye uğraşan Noam Chomsky, mitlerin ya da akrabalık ilişkilerinin değişmez yapılarını belirlemeye uğraşan Claude Lévi-Strauss, masalların işlevlerinin bir tiplemesini çıkaran Vladimir Propp gibi kapalı, bitmiş bir göstergeler dizgesi olarak dili sorgulayan yapısal dilbilimcilerin, antropologların tutumuna uygun olarak Jacobson önce metinsel, dolaşısıyla biçimsel bir sorgulama yapar. Ancak bununla kalmayıp folklorik unsurların daha çok bir yazın-folklor³⁰ ilişkisi bağlamında dönüştürülmeleri sorunlarına da değinir. Böylelikle hem özel bir dil olarak bir folklorik unsurun evrensellerini olmasa bile değişmezlerini belirleme, hem de onların başkalarınınca alıntılanıp dönüştürülerek

yinelenmelerine vurgu yaparak devingenliğini öne çıkarır. Birinci durumda folklorik olanın dil düzleminde tanımlaması, ikinci durumda alıntılanma sürecine gönderme yapılır. Alıntılama süreci folklorik bir unsurun evrensel kayma olasılığının önünü aralar. Metin merkezli halkbilim kuramları böyle bir bakış açısından gerçekleştirilir. A. Olrik'in "*halk anlatılarının epik yasalarını*" (Çobanoğlu 2008) belirleme çabası onların derin yapıdaki değişmezlerini ortaya koymaya yöneliktir. Bu girişimle bir topluma ait söz konusu bir türün bir başkasında karşılaştırılabilmesinin önü aralanır. Böyle bir yaklaşım tüm yapısalcılarının evrensel yapısal değişmezler arayışlarıyla örtüşür. *Kültürlerarası Çaprazlama Yöntemi* adı verilen yaklaşım değişik folklorik türdeki unsurları karşılaştırarak yine evrensel yapıyı belirleme arayışındadır.³¹ Bir dizgenin özellikleri içsel yasalarla belirlenir, bu yasalar evrenseller adı verilen şeye karşılık gelir. Dış etkenlerin söz konusu özellikler, evrenseller üzerindeki etkileri bağlam sorgulamaları sırasında gündeme gelir. Belirlenen her değişmez yapı metin içinde kendi bağlamında bir işlev yüklenir. Söz konusu işlevler gösteren düzleminde gerçekleştirilen her sorgulama için geçerlidir. Belirlenen, böylelikle bir türü belirleyen bir yapıbirim (evrensel) durumuna gelen her özellik, Chomsky'nin öngörüsüne uygun olarak, aynı ya da benzer türdeki yapıtlarda yinelenerek bilimsel, dolayısıyla da evrensel bir okumaya da elverişli duruma gelirler. Gösterilen düzleminde yinelenen bir unsurun kendi bağlamında okunması ve anlamlandırılması folklorik bir ürünün dege-

rine zarar vermez. Stith Thomson'un gerçekleştirdiği motif indeksi, Anti Aarne'in masalları tiplerine göre sınıflandırdığı kataloglama işlemi türsel olarak evrensel değişmezlik ilkesi üzerinden oluşturulmuşlardır. Sonuçta kimi zaman sanıldığı gibi, folklorik ürünler geçmişe gönderen, biçimsel ve anlamsal olarak kalıplaşmış ürünler değil, yeni koşullarda yeni yorumlara açık ürünler olarak görülürler.

Folklorik olanın evrensellerini belirleme onların türsel olarak tanımlanabilirliklerine, sınıflandırılabilirliklerine katkı sağlayacaktır. Biçimsel olarak sözeldoku ve metinsel özellikleri tanımlanmış bir yapının benzerleri karşısındaki konumu, benzer türe işlevsel olarak katkısı belirlenebilecektir. Bir türe ait her folklorik unsur bir folklorbirim değeriyle bütüne katkı sağlayacak ve Roland Barthes'ın deyişiyle kendisi de "*ikinci bir gösterge*" (Barthes 1990:155) durumuna gelecektir. Böylelikle toplumsal bağlamında okunma olasılığının yanına türsel bağlamında, belirlenmiş türsel özellikleriyle okunma olasılığı da eklenecektir. Bir folklorik unsurun türsel bir bağlamda tanımlanabilir duruma gelmesi onu bir tür dil göstergesi değerine büründürcek, böylelikle başka yapıtlarla alıntılanabilirliğinin önü açılacaktır. Sürekli yinelenerek basmakalıplaşma, sıradanlaşma, zaman içerisinde unutulma tehlikesiyle karşı karşıya olan, özellikle yazıya geçirilmiş, metinleştirilmiş bir folklorik unsurun "*ölü bir dizge*" durumuna gelmesinin önü benzerleri dışında başka yazınsal türlerce alıntılanması, yenedenyazılması, bir gönderge durumuna gelmesiyle, sınırlı da olsa, açılacaktır.

Postmodern bir bakış açısı böyle bir işlemi zorunlu kılmaktadır. John D. Dorst'un "*Postmodernizm ve Folklor*" (1998) adlı yazısının son satırlarında örtük olarak dile getirdiği böyle bir yaklaşımdır: "*(...) postmodernlik acil ve yerel uygulamaların eğreti öykülerini; yani folklorcuların her zaman ilgisini çekmiş olan türden öyküleri vurgulamaktadır. Kültürel kimliklerin konumsal değişkenliğine ve çoğulculuğa karşı duyarlılık postmodernist kuramcılarla birçok 20. yüzyıl sonu folklorcusunu birleştiren bir noktadır. (...) Postmodernist kuramlar pek fazla pratikte olmasa da kavramsal olarak, folklorcuların belgelemek ve çözümlmek için eğitildikleri günümüz kültürel biçimlerinin yerel ve parçalı türlerine özel bir önem vermektedir.*" Bir başka deyişle, postmodern bakış simgesel değeri olan dizgeleri sürekli olarak alıntılar (postmodern, gelenekselin bir ters yüz edilmesi değil, yeneden kullanıma sokulmasıdır; bunu da genel olarak metinlerarasılık adı verilen yöntemle gerçekleştirir), onları devingen kılar. Bir ana-metin olarak Nasreddin Hoca hikâyelerinin sürekli olarak alıntılanması, dönüştürülerek yenedenyazılması vb. işlemler onları sıradanlaştırmanın ötesinde daha devingen, "*canlı birer nesne*" olarak varlıklarını sürdürmelerine olanak sağlar.³² Bu hikâyeler yanında pek çok başka folklorik ürün, özgün bağlamından alıntılanarak yeni bir bağlama sokulan geleneksel unsurlar benzer bir yolla tekseslilikten (M. Baktin'in sözcüğe yüklediği anlamıyla)³³ uzaklaşarak çoksesli (hikâyeler biçim, kişi, yapı, içerik bakımından dönüşümlere uğrar; her kültür ondan yeni bir dizge

türetir, gösteren dönüşüme uğradıkça gösterilen de dönüşüme uğramadan edemez) bir anlam değerine bürünürler. Folklorik bir yapıt eş metinleri ve benzer metinleriyle güncellik kazanır. Putilov folklorik bir yapıtın eş metinler arasındaki ilişkiler toplamı olduğunu söyler. Bu nedenle folklorik olanın, değişken bir karaktere sahip olması, sürekli olarak yeniden yazılması (yaratılması) vb. nedenlerle devingen bir yapısı vardır. Bir yorumcu yeni bir bağlamda var olan folklorik ürünleri yeniden kullanıma sokar, bunu yaparken kimi dönüştürmeler gerçekleştirir. Artsüremsel bir düzlemde gelişimini tamamlayan bir folklorik ürün böylelikle eşsüremsel düzlemde yeniden yaşama döner.

Gönderme yaptıkları, yeniden kullanıma soktukları yapıtlardan kesitler alıntılarlar. Amaçları alıcıyı da yapıtın alımlanmasına katmak olduğuna göre böyle bir tutum son derece doğal görünmektedir. Alıcı önceden tanımlanmış, belli bir alıcı değildir. Bir yapıtla karşı karşıya gelen herkeştir. Evrensellik bu düzlemde de sürer.

Sonuç olarak: Evrenselliği hedefleyen tüm bu kuramsal bakış açıları, felsefi eğilimli tanımlamalar en azından folklorik bir unsurun bir dil dizgesi olarak sorgulanırken evrenselin alanına ne oranda, hangi açılardan katkı sağladığını belirlemeye zorlamaktadır. Bunu yapabilmek içinse dilbilimin verilerini kullanan yapısalcılığın, yapısal antropolojinin, metinlerarası bakışın verilerinden yararlanmanın folklorlaştırılmış metinlerin biçimsel bakımdan özgüllüklerini ve işleyişlerini, oradan bir kültürü temsil eden insanların düşünce yapıları-

nı, Lucille Guilbert'in söylediği gibi, "görülmez, gizli toplumsal yapıları" (1991) kavramada alternatif sunduğunu unutmamak gerekir. Martha Warren Becwith folklorun "geçmişten artakalan bir şey olmadığını, tersine eskileri yeniden yaratarak ve yenileyerek, sürekli olarak yeni biçimler alan canlı bir sanat" olduğunu söyler (Guilbert 1991). Öyleyse bu yenileme ve yaratma işlemi önce "çekirdek unsurların" belirlenip tanımlanmasıyla olası olacaktır. Rastlantısal bir yaklaşım folklorik bir unsurun bir ana-metin durumuna gelmesine engel olacaktır. Nasreddin Hoca Hikâyeleri'nin bir ana-metin durumuna gelmesi, eşbiçimli yapılar biçiminde sürekli olarak yinelenmesi, evrensellik koşulunu sağlaması tüm bu yaklaşımların verilerinden yararlanmakla olası olacaktır. René Baldy "Dessine-moi un bonhomme. Universaux et variantes culturelles" (Bana iyi yürekli bir adam resmi çizsene. Kültürel evrenseller ve eş metinler) adlı çalışmasında "gözlemlenen kültürel özgüllüklerin (...) farklı kültürlerden gelen çocukların değişik desenler üretmelerine, bu desenlerin özgüllüklerinin kimi zaman kullanılan simgeleri tanımayan okurun anlaşılması bulduğu kültürel eş metinler ortaya koymalarına yeteceğini" söyler (Baldy 2009). Böylelikle, çalışmanın başlığında bildirildiği gibi, ele alınan bir yapıtın evrensellerini belirlemenin önemine dikkat çeker. Evrenselleri belirlemek özgül, özel olan şeyleri bir tür anlama biçimi olarak görülür, dolayısıyla, böyle bir tanımlama folklorik olanı yalnızca üretildiği ülkenin koşullarında değerlendirmeye yetinmenin eksikliği vurgulanır: "Evrenseller (...)

özgül olan şeylerdeki ortak olan yanları anlama biçimidir.”³⁴ Nasreddin Hoca hikâyelerinde evrensel işlevi gören pek çok gösterge bulunmaktadır.³⁵

NOTLAR

- 1 “Fıkra” ve “hikâye” arasında bir karmaşa söz konusu. Kimileri (örneğin Orhan Veli Kamık) “Nasreddin Hoca Hikâyeleri”; kimileri de “Nasreddin Hoca Fıkraları” adlandırmasını kullanıyor. Fransızca’da “fıkra”nın karşılığı olarak kullanılan “anecdote” bir ulusun geleneği, görenek, karakter özelliğini belirten, Gérard Genette’in metinsel aşkınlık biçimleri başlığı altında önerdiği, bir ana-metin ve alt-metin arasındaki alışverişlerin düzenini ve işlevlerini belirlerken önerdiği “oyunsal” düzende bir “güldürü” unsuru kapsayan, eğlendirmek ereği güden “kısa hikâyecik” biçiminde tanımlanmaktadır. Kökensel olarak bakıldığında, başlangıçta “anecdote” bir yapıtlar (kısa hikâyecikler) derlemesi olarak anlaşılmalıydı. Bu tanımlamaya göre öyleyse “Nasreddin Hoca Hikâyeleri” adlandırmasıyla fıkraların tümünün bir aradığını belirten, insanın evrensel koşulunu en özlü biçimde, indirgeyerek “hikâyeleştiren”, yalnız bir güldürme işlevinin ötesinde bir işlev yerine getiren “derleme” olarak anılıyor.
- 2 Metnin evrenselleri konusunda bkz: Charles Grivel, les Universaux de texte, no 30, 1978
- 3 Isabelle Gruca, “La découverte de l’autre, la découverte de soi, par la littérature française et francophone”, in Faire vivre les identités: un parcours en francophonie, Edi. par: J.P. Cuq et P. Chardelet, Editions des archives contemporaines, 2010. Bu çalışmada metinlerarasılığın folklorla nasıl işlediği üzerinde pek fazla durmayacağız, bu bir başka çalışmanın konusu olacak.
- 4 Bu konuda bkz: Richard M. Dorson. Günümüz Folklor Kuramları, çev: Selcan Gürçayır, Yeliz Özay, Geleneksel Yayınçılık: Ankara Öcal Oğuz vd., Türk Halk Edebiyatı El kitabı, Ankara 2004.
- 5 Fransızca’da “filiation” sözcüğü “aynı soydan gelme anlamında kullanılmaktadır. Bu tanım evrenseller aracılığıyla bir “sürerlilik” düşüncesine oldukça uygun düşmektedir diye düşünüyoruz.
- 6 Bu konuda bkz. Kubilay Aktulum, Metinlerarası İlişkiler, Öteki yayımları, 1999
- 7 Folklor ve yazın ilişkisi, metinlerarası kuramlar ışığında bu çerçevede sorgulanır.
- 8 Boris Putilov, le Chant épique slave du sud:

- approche actuelle, Revue des études slaves, 1997, vol. 69, no. 69-4
- 9 Boris Putilov, le Chant épique slave du sud: approche actuelle, Revue des études slaves, 1997, vol. 69, no. 69-4
 - 10 Bu konuda bkz. Kubilay Aktulum, Metinlerarası İlişkiler, Öteki Yayınları, 1999
 - 11 Bu konuda bkz: A. Dundes 1998.
 - 12 Bu nedenle kanımızca folklorla karşılık olarak Metin Ekici’nin önerdiği *halk bilgisi* kavramı daha uygun düşmektedir.
 - 13 Yapısalcılar bundan sıklıkla söz ederler.
 - 14 Goldmann bir toplumbilimci bakışıyla yapısalcılığı bu açıdan ele alır; ruhçözümsel bakış açısının verilerini kullanan Charles Mauron’un (1989) “psikokritik” adını verdiği yaklaşımın arkasında ise büyük ölçüde Goldmann’ın Marksist yapısalcı yaklaşımı vardır.
 - 15 Aynı yapıtın değişiklerinin bir karşılaştırmalı bakış ya da metinlerarasılık açısından sorgulanması bu görüşü fazlasıyla destekler.
 - 16 Kuramcılar folklorik ürünlerin türsel olarak tanımlanıp sınıflandırılmalarının alabildiğine güç olduğunu bildirirler de böyle bir girişimin gerekliliğinden söz etmekten de geri durmazlar.
 - 17 Her bilimsel yöntem sonuçta bir evrensel bakış önerir.
 - 18 Örneğin, bizdeki “söz uçar, yazı kalır”; Latince’de “*Verba volant, scripta manent*” Fransızca’da “*les paroles s’envolent tandis que les écrits restent*”; İngilizce’de “*Words fly away, writing remains*” gibi aynı düşüncüyü belirtmek için ortak olarak kullanılan sözler hem bir evrensel ilişki ipucu verir, hem de metinselleştirmenin gerekliliğini bildirirler.
 - 19 (Fr.médium); Dil düşünceye aracılık eden bir araçtır. Bu konuda bkz: Onur Bilge kula, *Dil Felsefesi ve Edebiyat Kuramı I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012
 - 20 Bu nedenle çoğu zaman folklorik ürünlerin alıcıları yanında öznelerinin de ‘halkın kendisi’ olduğu söylenir, ‘anonim’ nitelmesi bu nedenle kullanılır.
 - 21 Böylelikle, *zaman ve uzamın belirsizliğinin ardından önce yinleme, ardından basmakalıplaşma* sürecine girilir; bu dört unsur çoğu folklorik ürünün bilinen değişmezleridir.
 - 22 “Hikâyeleri Nasreddin Hoca mı yazmıştır?; “söz konusu anlatıcı Nasreddin Hoca tarafından mı yaratılmıştır?; “bu anlatıcı Nasreddin Hoca’nın bir ikizi, öteki ben’i midir?; “sözceleme öznesi ya da anlatıcı halk mıdır?”
 - 23 Aslında benzer her hikâyede aynı özellikler bulunduğundan, hikâyelerin evrensellerinden birisinin bu olduğunu söyleyebiliriz.

- 24 Nasreddin Hoca, Malezya, Arnavutluk, Romanya, Yunanistan, Fransa, İngiltere gibi kültürel bakımdan bize uzak ülkelerde de bilinmektedir.
- 25 Bir yapıtın yazınsallığı onun hem özgülüğünü hem de benzerleriyle hangi evrensellere sahip olduğunu ortaya koymaya yöneliktir.
- 26 Yazıya dökmek folklorik bir ürünü bir göstergeler dizgesi durumuna getirmektedir.
- 27 Kimi evrenselleri üzerinde bir başka çalışmada duracağız.
- 28 'Yineleme' her zaman *olduğu gibi* (Fr: *tel quel*) formülüne uygun gerçekleşmeyebilir.
- 29 Önerdiği iletişim şemasında halkbilimcilere esin kaynağı olan, bir bildirinin anlamının belli bir bağlamda kavranabileceğini öngören odur.
- 30 Bu bir başka sorgulama konusu.
- 31 Ayrıntılar konusunda bkz: Özgül Çobanoğlu, Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri tarihine Giriş.
- 32 Her şeyin bir tüketim nesnesi durumuna geldiği, özgülüğü gelip geçicilik olan 'moda' gibi algılandığı, bilginin hızla üretilip hızla eskidiği, kültürlerin iç içe geçtiği, kimliklerin birbirine karıştığı, karma bir yapının egemen olmaya başladığı günümüz koşullarında, böyle bir işlemin önemini vurgulama-ya gerek yok sanıyoruz.
- 33 Mihail Baktin, Dostoyevski'nin Poetikasının Sorunları, Metis, 2004
- 34 <http://fr.wikipedia.org/wiki/Universaux>
- 35 Bir başka çalışmada bu konuyu ele alacağız.
- KAYNAKÇA**
- Baktin**, Mihail, Dostoyevski'nin Poetikasının Sorunları, İstanbul: Metis, 2004
- Baldy**, René, "Dessine-moi un bonhomme. *Universaux et variantes culturelles*", Gradhiva 9 (2009/1)
http://www.cairn.info/resume.php?ID_ARTICLE=GRADH_009_0132
- Barthes**, Roland, Çağdaş Söylenler, çev. T. Yücel, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1990
- Ben-Amos**, Dan, "Halkbilimi Öğreniminde Tür Kavramının Konumu", çev. M. Kurtuluş, Milli Folklor 91 (2011): 226-242
- Caillois**, Roger, Approches de la poésie, Paris: Gallimard, 1978
- Özkul Çobanoğlu**, Halkbilim Kuramları ve Yöntemleri Tarihine Giriş, Ankara: Akçağ Yayınları, 2008
- Comrie**, Bernard, *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, çev. İsmail Ulutaş, Ankara: Hece Yayınları, 2005
- Courtès**, Joseph, *Conte Populaire: Poétique et Mythologie*, Paris: PUF, 1986
- Dessons**, Gérard, Introduction à la poétique : Approche des théories de la littérature, Paris: Nathan Université, 1995
- D. Dorst**, John "Postmodernizm ve Folklor" Milli Folklor 37 (1998):158-159
- Dundes**, Alan, "Halk Kimdir" Milli Folklor no 37, (1998):139-153
- Ekici**, Metin Halk, "Halk Bilimi ve Halk Bilgisi Üzerine Bir Deneme", Milli Folklor 45 (2000):2-8
- Goldmann**, Lucien, Pour une sociologie du roman, Paris: Gallimard, 2004
- Greimas**, Algirdas, Julien Du Sens, Paris: Seuil, 1968
- Grivel**, Charles, "les Universaux de texte", Littérature 30 (1978):25-50
- Guilbert**, Lucille, "Folklore et ethnologie. De l'identité ethnique à l'interculturalité", dans Jacques Mathieu (dir.) les dynamismes de la recherche au Québec, Sainte-Foy, Québec: PUL, 1991
- Jacobson**, Roman, Questions de poétique, Paris: Seuil, 1973
- Kristeva**, Julia, Séméiotiké, Paris: Seuil, 1978
- Lévi-Strauss**, Claude, Anthropologie structurale, Paris: Pocket, 2003
- Lungu-Badea**, Georgiana, "Remarques sur le concept de culturème, Translationes 1 (2009):15-78
- Martinet**, André, "Réflexions sur les universaux du langage, Folia linguistica 3-4/1 (1967):125-134
- Mauron**, Charles, Des métaphores obsédantes au mythes personnel: introduction à la psychocritique, Paris: José Corti, 1989
- Oğuz**, Öcal, Türk Dünyası Halkbiliminde Yöntem Sorunları, Ankara: Akçağ, 2000
- Putilov**, Boris, "le Chant épique slave du sud: approche actuelle", Revue des études slaves, 69-4 (1997): 567-582
- Serres**, Michel, *Esthétique sur Carpaccio*, Paris: Hermann, 1982
- V. Zima**, Pierre Critique littéraire et esthétique. Les fondements esthétiques des théories de la littérature, Paris: l'Harmattan, 2003